

Бушанський В. В.

АРХАЇЧНІ ПРОЯВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ

Криза політичної модернізації в Україні зумовила постання архаїчних рис у політичній свідомості. Прояви архаїчних рис: патерналізм, апатія, готовність до прийняття авторитарного політичного режиму, схильність до моральних компромісів.

Ключові слова: модернізація, політична свідомість, архаїка.

Valentyn Bushanskyi. Archaic displays in the Ukrainian political consciousness. The crisis of political modernization in Ukraine led to the rise in political consciousness of archaic features. Manifestations of archaic features: paternalism, apathy, willingness to accept authoritarian political regime, the tendency to moral compromises.

Key words: modernization, political consciousness, archaic.

Одне з найуживаніших понять політології – «модернізація». Слідом за політологами це слово вподобали й чиновники: хоч куди поткнися у цій країні, все треба модернізувати, причому – відповідно до європейських стандартів і, звісно, рекомендацій Венеціанської комісії. Як на мій погляд, ця пристрасть до слова «модернізація» симптоматична. Так багато, як нині про модернізацію, раніше говорили тільки про побудову розвинуеного соціалізму, комуністичного майбутнього, а ще раніше – про стягання Царства Божого на землі.

Коли про щось дуже багато говорять, то це симптом, який може вказувати на три речі: по-перше, це або річ абсолютно невизначена, а тому про неї й можна казати абищо; по-друге, це може бути річ, пов'язана з травматичним досвідом, яка шляхом артикуляції переходить із форми колективної пам'яті у форму пам'яті історичної; і по-третє, це може бути річ, котру до снаги назвати мимовільним маренням – стандартне повторювання банальностей у ситуації, коли розум не спроможний продукувати нові образи.

Верблюди між словами та справами

Теперішні декларації про модернізацію вельми нагадують перший випадок: промовляння абсолютно невизначених речей. Розмови тривають уже десятки років, а от успішних спроб модернізувати суспільне, економічне та політичне життя щось непомітно. Скидається на те, що ці декларування мають значення самі по собі, як певний ідеал і невизначений ступінь домагання. Модернізація, зокрема євроінтеграція, – це ідеал. А мріяти, як відомо, нікому не заборониш. Натомість розмови про модернізацію, європейські стандарти та Венеціанську комісію прикривають абсолютно тривіальні речі, які й становлять основну і єдину канву нашого суспільного, економічного та політичного життя: залізний закон олігархії, жорстку економічну експлуатацію, політичну автаркію та корупцію. В Україні відбувся своєрідний розподіл праці: політична й економічна еліта визискують народ, а політологи – згодують народу мрії про Євроінтеграцію.

Показово також те, що всі ці наукоподібні просторування про модернізацію, «Європейський вибір України», демократію та права людини цілком толеруються політичною елітою, для якої і демократизація, і євроінтеграція смерті подібні. Бо ж в Україні, яка стала б частиною єдиної Європи, були б неможливими ані виверти з виборчим законодавством, ані судочинство, що більше скидається на вендету, ані розподіл економічних преференцій у колі обраних. Нонсенс виходить. Слова розходяться з ділами. Нелогічно. Однак річ у тім, що про логіку тут узагалі не йдеться. Промови наших політиків – як із

провладного, так і з опозиційного таборів (за винятком умисно маргінальних персон) – канонічно правильні. Кожна літера в деклараціях про вибір європейських цінностей стоїть на своєму місці. Хтось, напевно, скаже, що це лукавство, речі для західних вух, а насправді, мовляв, панують подвійні стандарти: ми кажемо «Європа», а розуміємо «Донбас». Але я гадаю, що все набагато складніше. Подвійна гра – такий собі апофеоз скептично-цинічного розуму – занадто складна, з погляду психології, конструкція. У таку подвійну гру довго не гратимеш. І до того ж, якби правила цієї гри були усвідомлені, то й гра відбувалася б чистіше, я навіть сказав би – натхненніше. А так – суцільне аматорство. І тут навіть не хочеться згадувати про справу Юлії Тимошенко – найпромовистішу ілюстрацію. Але вся ця справа (і задум, і виконання) – дилетантство. Бо ж справа ця нікому, окрім Арсенія Яценюка, не принесла жодних вигод. А творення з Арсенія Яценюка нового месії – навряд чи передбачалося «проектною документацією» справи Тимошенко. Річ тут, як я й казав, набагато складніша, і лежить у площині соціальної психології. І поняття, яке описує цей феномен, – дисонанс між цінностями, прийнятими як нормативні, та цінностями, котрі увійшли в досвід. Каверза в тім, що політики від Партії регіонів, кожен крок яких наближає Україну до міжнародної ізоляції, виголошують свої мантри про європейський вибір цілком щиро і певною мірою – побожно. Людина не може жити без ідеалів, навіть якщо ця людина – прагматик від Партії регіонів. Євроінтеграція – це нова політична релігія України. Це те голкове вушко, позираючи в яке, істеблішмент почувається верблюдом.

Рустикальні ландшафти фрустрації

У розмовах про Європейське майбутнє помітний і елемент мимовільного марення. З обранням Президентом Віктора Януковича українські інтелектуали впали у своєрідний стан фрустрації. (І схоже на те, що фрустрація дісталась і до Віктора Януковича.) Якщо подивитися на тексти, які оприлюднюють Інтернет-видання, то ми поба-

чимо там дві тези: 1) ситуація катастрофічна, 2) ситуація безвихідна. «Я пропав, як зверь в загоне», писав у період гонінь Борис Пастернак. І нині розмови про Євроінтеграцію нагадують діалоги ув'язнених про клопоть неба за віконними ґратами. Звісно, ми живемо в країні, в якій людина немає жодних перспектив; ми живемо в країні, яка сама по собі не має жодних перспектив. Коли Гегель писав про «хитрість історії» – її здатність добиратися до закономірного пункту призначення казна-якими політичними провулками, то (чомусь мені так здається) мав він на увазі хитрість інтерпретації історії. Бо помітити в тупикові, до якого потрапила Україна, якісь «хитрі» історичні вектори і траєкторії – вельми складно. «Становлення», «розвиток», «діалектичні стрибки» – це все хитрощі на кінчику пера. Суспільна, економічна та політична ситуації завжди тяжіють до самовідтворення. Хочете спрогнозувати майбутнє, то подивіться на день сьогоднішній. День завтрашній буде точнісінько такий самий. Для змін потрібні зусилля – пристрасть, воля й мета. А де візьмуться ці речі на наших рустикальних ландшафтах?

Був час, коли в політичній науці була дуже популярною синергетична парадигма, згідно з якою впорядкованість постає із хаосу. Ця парадигма була запозичена з астрофізики. Однак «позичальники» цієї парадигми забули про одну просту річ: у Всесвіті хаос переростає в порядок з одної простої причини – матерії властива гравітація. Саме сила гравітації й упорядковує хаос. Чи є в суспільстві така «гравітаційна» сила? Та їх безліч: економічний інтерес, марнославство, релігійні й етичні цінності тощо. Є лише одна проблема: жодна з цих сил не є самодостатньою, вона діє через «фільтр» людської свідомості. Тільки завдяки свідомості економічний інтерес може стати визначальним чинником людської діяльності. Але свідомість здатна й заблокувати економічні інтереси. Людина може підпорядкувати своє життя етичним і релігійним нормам, але годна й відсторонитися від цих норм: адже відомо, що знати про моральні приписи й діяти морально – не одне й те саме.

Отже, цілком логічно припустити, що ключова ланка нашого політичного та суспільно-економічного життя – це

свідомість. Свідомість, яка не лише сприймає реалії буття, а й продукує їх. Саме в свідомості українського громадянина (нашій свідомості) заховане й уможливлення економічної олігархії, й організація політичних партій за принципом клієнтели, саме наша свідомість породила такий унікальний феномен, як президентство Віктора Януковича.

Пишучи такі речі, я баланую на межі двох концептів: цілковитого соліпсизму та міфології. І соліпсизм, і «жива міфологія» – це концепти-максими, доведені до абсурду. Але, як на мій погляд, філософський абсурд – річ не така шкідлива як абсурд політичний. Однак, якщо ми годні миритися з політичним абсурдом, то чому б нам не примиритися з абсурдом філософським? Звісно, я не вважаю, що Віктор Федорович – це наша колективна галюцинація. Проте, я хотів би поцікавитися: який образ опанував би нашу свідомість, якби в ній уже не панував образ Віктора Федоровича? Панове, можете навіть не фантазувати: Вікторові Федоровичу немає альтернатив. Чому? – спитаєте ви мене. І не запитуйте. Навіщо ви мене запитуєте? Вам відповів сам Віктор Федорович: «Тому що». Ви скажете, що ця відповідь – маячня. Ото ж бо, саме так. У цьому і суть – маячня. Річ абсолютно ірраціональна, річ породжена мимовільною активністю травмованої свідомості. Це мимовільне марення, яке продукує словесні банальності. Це активність, спровокована фрустрацією: нав'язливі вчинки, мовні повтори та безцільна агресія.

Коли в 2004 році українці побачили портрет Януковича й два слова «Тому що», то були ошелешені. Бридня, – подумали ми й помилилися. Бо в цих двох словах була відповідь на багато запитань. Зокрема й на запитання: чому? Чому саме Янукович? І: за що? За що нам таке випробування? Яка відповідь!? – роздратовано запитаєте ви мене, – адже в цих словах жодного сенсу! Наївні, сажу я вам, наївні раціоналісти. Невже ви думаете, що в житті обов'язково має бути сенс? Хіба є сенс в цеглині, яка падає на голову? Хіба є сенс у пристрасті, скажімо, ненависті? Ми проживаємо безглузде життя, щодня вигадуюмо собі всілякі проблеми і знаходимо в їхньому вирішенні

великий сенс. Однак, чомусь так виходить, що сума дрібних сенсів, зрештою, дає суцільний нуль.

Звернімося до нашого соціально-політичного життя: ми знайдемо в нім усі вже згадані характеристики, властиві стану фрустрації: нав'язливі вчинки, мовні повтори та безцільну агресію. Фрустрація спричиняється невдачею актуальної діяльності. Недосяжність мети ставить людину мовби перед муром: тупик. Але рухатися потрібно: людина б'ється лобом у мур і тупцює на місці. Попереду мур, людина годна лише озиратися, йти до снаги лише уявляти світ за муром і марити цим світом. Якщо перенести всі ці образи в площину політології, то залишається лише згадати формулу академіка Ахієзера: **крах модернізації спричиняє архаїзацію свідомості**. З постанням незалежності українці (громадяни всіх національностей) пов'язували великі надії. Модною тоді була пісня: «А в Греції всё есть». Це були ті ж таки надії на життя за європейськими стандартами, життя без партійної номенклатури, на життя без єдино правильної ідеології. І всі ці надії пішли прахом. Більшості громадян не доступні найелементарніші матеріальні блага. Громадськість позбавлена будь-якого впливу на політичну, чиновницьку та судову машину. Громадяни мають єдине право: гребти на олігархічних галерах. Ми, звісно, можемо висловити своє невдоволення... одне одному. Люди в нас чуйні, зрозуміють. Справжнім Ікаровим злетом стала «помаранчева революція». Цей подвиг Ікара нам досі ікається. Якщо обрання Президентом Леоніда Кучми та Віктора Ющенка сприймалося з деякою надією, то **обрання Віктора Януковича не мало нічого спільного з надією. Це був акт безнадії. Янукович – це суїцидальний досвід України.**

Ми живемо в ХХІ столітті. І тут зненацька – архаїзація свідомості. Про що, зрештою, мова? Мова про регрес. Згідно з теорією Зигмунда Фрейда, регрес (повернення до інфантильних форм поведінки) є однією із форм психологічного захисту. Зіткнувшись із модернізаційними невдачами, Україна знімає з себе відповідальність. Приватизація перетворилася на банальне розкрадання власності, демократія – на нескінчене ток-шоу, євроінтеграція – на

гетто. Крок ліворуч-праворуч – розстріл, стрибок на місці – провокація. Усі спроби бодай якось змінити політичний режим завершилися невдачею. Єдина закономірна реакція в цій ситуації – уникати будь-якої діяльності: відростити хвоста й сховатися на дереві.

Треба сказати, що архаїзація – це загалом один із визначальних чинників української культури. Звернімо увагу на зміст полеміки довкола церковної унії: латинській новизні протиставлялася давня традиція. Опинившись «на нашій, не своїй землі», українець мусив триматися звичного кола буття: рілля, воли, мазанки. Тільки в цьому рустикальному колі він почувався комфортно, бо ідентичність його була нормативною, навикі актуальними, а образ адекватним. За його ж межами – він був посміховиськом. **Саме архаїзація була тим способом, у який українець міг, зберігаючи гідність, не вступати у відкритий конфлікт із соціальною та політичною системою.** А зрештою, що він міг протиставити цій системі (читай – міській культурі)? Хіба що, власну іронію. «Стихов навезите целый мешок, / с таланта можете лопатъся – / в ответ снисходительно cedят смешок / уста украинца-хлопца».

Віктор Янукович як дзеркало архаїзації

Політика і є своєрідним актом екстеріоризації: обираючи певну політичну силу чи політичного лідера, громадськість тим самим обирає не власне політичну силу (партію чи рух), не власне політичного лідера, а ідеальне уособлення власного духу. Своєрідна неідеологічність сучасної політики особливо виразно унаочнює цю екстеріоризаційну ідеалізацію. Якщо в політиці ХХ століття обрання політика Ікс могло обґрунтуватися його причетністю до певної ідеології, то в політиці ХХІ століття відбулося відкидання заздалегідної ідеології. Політик постав сам по собі, як чистий Ікс, без жодних ідеологічних шат. І в цій ситуації виборцю не залишається нічого іншого, як додумувати, а точніше доуявляти, наповнювати ідеальним змістом цей чистий Ікс. Тож цілком слушно припустити, що це доуявлювання матиме інтроспективний характер.

Простіше кажучи, Ікс уявлятиметься таким, яким є сам суб'єкт, котрий провадить це доуявлювання. Вибірчий процес фактично постає як форма проєктивного тесту, який широко використовується в психології. Будь-який політик постає мовби плямою Роршаха, в якій кожен реципієнт бачить те, що в нього на думці та на душі, бо щось інше там побачити неможливо, адже це – лише чорнильна пляма. Таким чином, до снаги висловити категоричну тезу: **особа політика об'єктивно відображає психічний стан суспільства (і його інтелектуальний рівень).**

Для Фейербаха Ісус Христос – це лише образ, ідеалізований образ людського ступеня домагань. Це літературний персонаж із книги чотирьох письменників, які висловилися на одну й ту саму тему. Але, за Фейербахом, Ісус у свідомості вірян – їхній екстеріоризований ідеал. І як усякий ідеал, він являється в «наказовій формі». Ісус – це етичний вибір, зроблений образно й ідеалізовано. Можна відступити від цього ідеального взірця, тобто впасти в гріх, але від цього ідеал все одно залишатиметься ідеалом. І поготів, факт гріха, його усвідомлення та переживання лише іще вище підносить ідеал, надає йому іще більшого сяйва.

Однак, чи спрацьовує цей механізм в процесі побудови інтроспективної проєкції? Скажімо, я дивлюся на пляму Роршаха, а на душі в мене, як то кажуть, «кішки шкребуть». Що я побачу? Та нічого, окрім сплутаного клубка нервів. Нічого, крім депресивних образів. Критики методик Роршаха (і взагалі проєктивних методик) зазначають, що ці методики не дають інформації про тип особистості загалом, а характеризують лише стан людини в певний час, конкретніше – в самий момент проходження тесту. І заперечити на ці зауваження нема чого. Але цей, умовно кажучи, гандж проєктивних методик є вельми промовистим із точки зору політичної науки. Якщо доуявлювання політичного образу Ікс є фактично тотожним інтроспективному саморозкриттю суб'єкта, то й образ політика Ікс розкриває психічний стан суспільства саме в певний час і в певному просторі. Тобто в образі політика Ікс, по суті, не

може бути нічого ідеального. Не може бути нічого ідеально-екстеріоризованого, як у релігійному образі. Політичний образ – лише відображення політичної ситуації і нічого більше. Це самодостатня «ситуація-в-собі», яка пролонгується в часі, наприклад, на п'ять років передбачених каденцією. Якщо в релігійному образі є задалегідний етичний вибір, вибір добра (патетично кажучи), то в політичному образі немає такого етичного вибору – це лише образна концентрація екзистенційної ситуації. Якщо релігійний образ – це образ-поняття, то екзистенційна ситуація – це просто ситуація без жодних понять, вона вільна від понять, це по-справжньому ніцшеанська ситуація по той бік добра і зла. У політичному виборі формується буття, яке позбавлене вертикалі. Це згусток буття, такого, яким воно є, і такого, яким воно має залишатися. Через політику суспільство не змінюється. Суспільство лише самовідтворюється. Це те самовідтворення, яке Гегель назвав би «безглуздою нескінченністю». У цьому самовідтворенні немає жодного сенсу-мети. Це рух суспільства до самого себе. Рух колом. Вічне повернення, сказав би Фрідріх Ніцше.

Добро – це так вульгарно

У закінченні цього уступу я написав багато суперечливих речей. Бо ж хіба політика не є, по суті, єдиним методом, за посередництва якого суспільство трансформується? Звісно. У цьому і суть політики. Суспільство (ширше поняття) породжує політику (вужче поняття) – діяльність, спрямовану на перетворення самого таки суспільства. Цілком зрозумілим є й зв'язок між політикою та суспільними інтересами. Певні суспільні групи, маючи спільні інтереси, реалізують їх політичним шляхом – здобувають суспільну підтримку на реалізацію цих інтересів засобами державного насилля. Це звісні речі. Одначе, чому в українських реаліях усі ці складники – суспільство, груповий інтерес, політика, державне насилля – об'єднані в суто марксистському дусі? Чому політика так і не стала інструментом суспільного розвитку, тим інструментом, яким вона й мала б бути за визначенням? Чому політика так і не стала, пригадуючи Арістотеля, «спілкуванням з приводу

загального блага», а стала засобом ошукування задля того, аби, пригадуючи Маркса, одна панівна верства могла вічно збиткувати над усіма непанівними?

«Загальне благо», каже Арістотель... Хіба ми не прагнемо загального блага? Хіба політична еліта мало обіцяє загальних благ? Хіба не досхочу український народ наївся обіцянок загального блага? Хіба не виробилася загальна алергія на всі обіцянки й політику загалом? В Інтернет-мережі справжнє цунамі злоби обрушується на ідеологів «проти всіх»: це, мовляв, технологія, це аматорський снобізм. Нема чого казати, звісно, технологія. Але жодна технологія не спрацює, якщо не матиме підґрунтя – суспільного настрою. І підґрунтя це є – загальна відроза й апатія. То чому? Чому політика так і не вийшла за рамки відтворення кафкіанського маразму? Адже є розуміння безглуздості всього цього процесу («процесу» в тому ж таки кафкіанському дусі)?

Є в мене така підозра, що Арістотель помилявся, коли писав, що політика – це «спілкування з приводу загального блага». І помилка тут не в логіці. Арістотель не робив логічних помилок. Помилка в розумінні самої сутності предмета, про який він міркував. Помілявся і Маркс, коли писав про політику як про засіб опанування інститутів державного насилля. І Арістотелева, і Марксова тези – це необхідні, але не достатні характеристики політики. Ці тези розкривають політику в її функціональності. Майже по-макіявеллівськи, точніше – відповідно до вульгарного трактування вчення Макіявеллі. Увесь наш український досвід свідчить, що самодостатня політика – це самодостатнє зло. Це вічний лабіринт, у якого немає ані входу, ані виходу. Це та сама печера, про яку писав Платон, – затхла діра, вся розвага в якій – споглядання тіней, себто ток-шоу, кажучи сучасною мовою. Коли політику опановує жага блага (загального чи групового), з могили підводиться побродити привид Арістотеля-Маркса.

Політиці потрібен ірраціональний складник – річ абсолютно незбагненна для прагматичного розуму. Коли політику опановує «правда хліба» (за висловом Володимира Соловйова), вона скочується до марксистських алю-

зій. Ми пишаємося українським прагматизмом. А дарма. Бо фрустрованість українського суспільства, спричинена перманентними політичними невдачами, не може бути подолана в рамках прагматизму. Прагматизм – падіння до найпримітивніших навиків виживання – і сам є симптомом фрустрації. Фрустраційний прагматизм породжує сліпоту (байдужість до цінностей) і меркантильність (прагнення бенкету підчас чуми). «Сон розуму породжує химер», – переконаував Франсіско Гойя. Є тільки одне «але»: поняття «розум» і «практичний розум» – не тотожні. Ані етичні, ані естетичні цінності неможливо вивести, залишаючись у площині практики. Сон розуму породжує химер. І це правда. Одначе, яких химер? Химер інстинктивних, химер у душі вульгарного позитивізму. Тих химер, які Карл Юнг називав Тінню, а його вчитель – Воно. Наше суспільство, загнане в політичну безвихідь, цілком відповідно до уяви Гойя, витворює потвор, яких і матеріалізує в політиці.

Наше Воно

Український істеблїшмент – це втілення нашого Воно. Одразу уточню, що наразі термін «Воно» вживається в точному науковому значенні, прийнятому в психоаналізі. Згідно з теорією Зигмунда Фройда, Воно – це сфера знеособлених природних інстинктів, які людина повсякчас мусить «тримати в шорах» свідомості – соціально визначеного Я. Одначе криза свідомості призводить до вивільнення у сферу практики найпримітивніших потягів. Свідомість опиняється під владою Воно. Відтак вступають у дію захисні механізми, які виправдовують припустимість і навіть належність, зазвичай неприйнятних поведінкових стратегій.

Відкиньмо всі політологічні пояснення «режиму Януковича». Подивімося на наше політичне життя. І що ми бачимо? Кричуще невігластво. Мстивість. Жорстокість. Цілковиту недалекоглядність політичних кроків (а відповідно – і їхню непрогнозованість). І відповідь про причини утвердження такого стану справ у політиці – очевидна: **риси, які властиві правлячій еліті, абсолютно адекватні соціально-психологічному стану суспільства.**

Ми втішаємо себе словами про освіченість українського суспільства. Але кожен, хто зблизька ознайомлений зі станом середньої та вищої освіти, хто обізнаний зі становищем у сфері науки – висловить сумнів у цих словах. Чутки про освіченість українського суспільства вельми перебільшені.

Гаразд. Ерудиція не робить людину ані доброю, ані злою. То чому ж моральні якості (чи радше – неякості) більшості політиків не відштовхують виборців? Що тут скажеш... Борхес якось написав: ми, слідом за грецькими філософами, повторюємо, що страждання роблять людину мудрішою, сильнішою та добрішою, а насправді – страждання лише озлоблює людину. Гадаю, що правда десь посередині, між грецькими філософами та Борхесом: мудра, сильна й добра людина також може бути злою. Двадцять років соціального кошмару озлобили людей. Двадцять років люди уявляли собі світло в кінці тунелю, але тунель так і не закінчився. Звідси – злоба й роздратування.

Варто визнати: якби громадськість справді вважала винесений Юлії Тимошенко вирок несправедливим, то від Качанівської колонії не залишилося б і каменя на камені. В'язницю рознесли б, як французи свого часу рознесли Бастилію. Однак Тимошенко досі в ув'язненні. В ув'язненні і Юрій Луценко, вирок якому також не безсумнівний. Як це пояснити? Загальною апатією суспільства? Апатія (у перекладі з грецької – відсутність почуттів) також має пояснення. Психологи звернули увагу на цікавий факт: фрустровані люди не здатні переживати сильні емоції – їм недоступне ані сильне переживання страждання, ані сильне переживання радості. Люди щасливі, натомість – з будь-якого незначного приводу виляють море сліз і з так само дріб'язкової причини злітатимуть од радощів. І що важливо – це будуть щирі емоції. Українське суспільство втратило чутливість. І ба більше – озлоблене суспільство потребує об'єкта-заміщення для спрямування агресії. Саме тому **авторитарні прояви режиму Януковича не лише не суперечать громадським уявленням про справедливість, а й цілком адекватні готовності до авторитарних методів правління.**

Корупція, безперечно, найбільше зло України. Але це те зло, яке увійшло в соціалізаційну практику. Українці

засуджують корупцію, але шлях особистого соціального успіху бачать лише в можливості входження до корумпованих державних інститутів. Звідси й двоїсте ставлення до корупції: це зло, але той, хто має доступ до використання цього зла, викликає заздрість і повагу, він – взірець. Янукович – це уособлення морального компромісу, сподівання на «сильну руку», очікування порядку. Українцям відомо, що ця «сильна рука» не зовсім «чиста», а сила цієї «руки», покликаної встановити порядок, постанала саме з безпорядку. Але українці погоджуються на цей моральний компроміс. Це – відчай. Той відчай, який змусив Макіавеллі побачити «ідеального політика» в химерній постаті Чезаре Борджіа.